

Bronislovas Kuzmickas

RIBOS, BERIBIŠKUMAS, PRIKLAUSOMYBĖS

*Mykolo Romerio universitetas
Strateginio valdymo ir politikos fakultetas
Filosofijos katedra
Ateities g. 20
LT-08303 Vilnius
El. paštas brkuzm@lrs.lt*

Gyvename pasaulyje, kurį vagoja ribos – fizinės ir dvasinės, erdvės ir laiko, kalbos, kultūros, teisės, politikos ir kitokios. Gyvename baigtinumo ir laikinumo, diskretiškumo ir kiekybinių struktūrų pasaulyje, jame daiktus vienus nuo kitų atskiria įvairi jų lokalizacija erdvėje ir laike, matmenys, pavidalai ir kitokios savybės. Esminis kiekvieno žmogaus tapatumo atributas yra jo išorė, tiksliau pasakius, jo kūno ribos. Kyla klausimas, ar tai, ką išreiškia sąvokos „riba“ arba „ribos“, yra objektyvūs reiškiniai kaip pačios tikrovės savybės, tariant filosofijos terminais, ar apie ribas turėtume kalbėti pirmiausia kaip apie ontologinę problemą?

Kada atkreipiame dėmesį į tai, kad skirtumus, matmenis ir pavidalus, kaip ir visokius kitokius daiktų savitumus, įsisąmoniname tik vartodami žodžius ir sąvokas, laikydamiesi kalbos ir logikos normų, kyla klausimas, ar tai, ką įvardijame kaip „ribos“, nėra tik mūsų mąstymo ir kalbos konstruktai, kurių rėmuose ir pagalba tik ir galime ką nors pažinti ir įvardyti? Ar ne žmogaus protas nustatinėja daiktų ir įvykių ribas, o tokie palyginimai, kaip „arti“ ir „toli“, „prieš“ ir „po“, „anksčiau“ ir „vėliau“, – nėra tik mūsų kalbos ir sąvokų bei loginio mąstymo projekcija objektyviajame pasaulyje? Klausimą keliant šiuo aspektu, ribų problema gali pasirodyti esanti iš esmės epistemologijos ir kalbos filosofijos ar kalbotyros problema.

Abu šie ribų problemos aspektai yra neatsiejami vienas nuo kito, ir nuo filosofijos mokyklos ar tradicijos priklauso kuriam jų teikiamas pirmumas. Šio straipsnio autoriui įtikinamesnis atrodo epistemologinis požiūris. Ieškant argumentų jo naudai, verta prisiminti graikų filosofą ikisokratiką Parmenidą Elejietį, kuris poemoje „Apie gamtą“ rašo, kaip deivė pataria filosofui: „Reikia sakyti ir galvoti, kad viena tik *būtis* egzistuoja. O *nebūtis nėra*. ...Nes negali nebūtis pažinti,...Jos nė išreikšt negali...“¹ Todėl deivė ir pataria nesirinkti nevaisingo nebūtis pažinimo kelio. Pagal šitokį požiūrį, būtis yra, o nebūtis nėra, nes jos negali pažinti, vadinasi būtis yra tai, ką galima pažinti, suprasti, aprėpti protu, išreikšti žodžiais. Būtis siejama ar net tapatinama su pažinumu, o pažinti – tai pirmiausia išskirti ir atskirti, atriboti ir apriboti, atskyrimas bei išskyrimas yra viena esminių pažinimo bei prasmės apskritai galimumo sąlygų. Todėl būties ir nebūtis, kaip ir daiktų tarpusavio atskirties, ribos yra neatsiejamos nuo atribojančių pažinimo ir kalbos formų.

Mąstymo bei kalbos formų ir pasaulio ribų santykis nėra tik senovės filosofinę išmintį dominę klausimai. Jie užima reikšmingą vietą ir šiuolaikinėje, ypač analitinės, lingvistinės pakraipos filosofijoje. Tai akivaizdžiai patvirtina L. Wittgensteino mintys: „Mano kalbos ribos žymi mano pasaulio ribas.“ „Logika pripildo pasaulį: pasaulio ribos yra taip pat jos ribos“.²

Nuo neatmenamų laikų savo praktinėje veikloje žmonės skaičiuoja ir matuoja ilgį, svorį, greitį, laiką, o bendraudami vieni su kitais laikosi įvairių normų, papročių ir taisyklių. Civilizuotos šiuolaikinės visuomenės, kaip ir pirmąkart bendruomenės, gali gyvuoti tik laikydamosi savo įstatymų, kodeksų, religijos priesakų. Galime prisiminti ir dekalogo priesakus, nusakančius bendrąsias deraimo ir nederamo elgesio ribas. Visa tai suvokiant, galima galvoti, kad ribos ir skirtys gimsta tik socialinėje bei kultūrinėje veikloje, kad skirstydami, matuodami, artikuliuodami mes kuriame ir išlaikome sociumą, patys apibrėžiamo kokybes, tapatumus ir kontrastus bei kitokias savo socialinės būties formas. Įvairiausio pobūdžio ribos yra vienas esminių socialumo reikšimosi būdų.

Šios pastabos veda prie minties, kad į „ribas“, „ribiškumą“ apskritai reikia žiūrėti kaip į universalų principą, įvairiais kiekybiniais ir kokybiniais pavaldais „persmelkiantį“ visus pasaulio sąrangos sluoksnius. Galima skirti ontologinį, pažintinį, kalbinį, socialinį ir kitokius „ribiškumo“ aspektus, kurie, juo labiau jų tarpusavio sąveikos, kelia savitas problemas.

Kuriuo iš minėtų aspektų bežvelgtume į ribų problemą, neišvengiamai prieiname klausimą, kurio esmę glaustai išreiškia Vosylius Sezemano formulotė: „Argi kiekvienas ribos nustatymas nėra kartu ir išėjimas už tos ribos, žinojimas, kad anapus ribos slypi dar kažkoks kitas pasaulis?“³ – klausia šis iškilus, dabar kiek primirštas filosofas.

¹ *Filosofijos istorijos chrestomatija. Antika*. Vilnius: Mintis, 1977, p. 62.

² Vitgenšteinas, L. 1995. *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Mintis, p. 95.

³ Sezemanas, V. 1987. *Raštai. Gnoseologija*. Vilnius: Mintis, p. 90.

Ką randame arba tik numatome gali rasti „užribiuose“ priklauso nuo to, kokio pobūdžio ribas turime galvoje. Kada išeiname už konkretaus sociumo ar kultūrinės aplinkos ribų, randame ne ką kita, o tik panašios prigimties ribų apibrėžiamas erdves ir jų savitumus.

Bet ar galima išeiti už sąvokinio pažinimo, racionalumo apskritai ribų, o jeigu taip, tai kas už jų slypi? Sąvokinis pažinimas, kaip žinoma, yra bendrybės pažinimas, nes, kaip rašo V. Sezemanas, laikantis aristotelinio požiūrio, „visa, kas racionalu, yra pasiekama per tarpininką, ir tas tarpininkas yra bendrybė“. Atskirybė, kokia savita ir reta bebūtų, tėra tik konkretus bendrybės atvejis. Bet ar galima sąvokomis pažinti tai, kas yra absoliučiai savita ir nepakartojama, todėl negali būti priskiriama jokiai bendrybei? Atsakymas į šį klausimą gali būti toks – absoliučios atskirybės pažinimo problema yra „ribinė racionalaus pažinimo problema“.⁴ Tad jeigu mūsų pasaulis ir mąstantis žmogus jame yra kažkas absoliučiai savita visatos platybėse, tai taip pat išeina už racionalumo ribų. O už tų ribų atsiveria sunkiai apibrėžiama iracionalių patirčių – nuo intuityvių įžvalgų iki mistinių išgyvenimų sritis. Tokiuose išgyvenimuose paprastai nyksta ne tik subjekto ir objekto skirtis, nyksta ir skirtumas tarp suvokimo ir jo pažintinio turinio, suvokimas ir jo objektas susilieja, pažintinio turinio objektine prasme nebelieka.

Kyla ir toks klausimas, ar visokios ribos yra peržengiamos ir kaip peržengiamos? Mūsų kasdienis gyvenimas teka „šiapus“ įvairiausių norminių apibrėžčių, jos yra sudėtinė empirinių mūsų gyvenimo situacijų dalis. Visada esame situacijose, išėję iš vienu, patenkame į kitas, tačiau tai paprastai nedramatizuoja mūsų gyvenimo ir teikia nedaug paskatų pažvelgti už „horizonto linijos“. Bet Karlas Jaspersas kalba apie ypatingas – ribines situacijas, kaip žmogaus egzistencijos ribas, tokias kaip atsitiktinumas, kaltė, kova, kančia, mirtis. Jų neįmanoma nei išvengti, nei apeiti, neįmanoma jų ir peržengti, į jas atsitrenkęs kaip į „sieną“ žmogus atšoka atgal į save, jas galima tik išgyventi, jų išgyvenimas ir yra egzistencija. Į kai kurių situacijų išgyvenimus galima žiūrėti kaip į jų peržengimus, pavyzdžiui, kada atgaila arba bausmė atperka kaltę. Neperžengiama tik mirties riba.

Bet egzistencijos ribos yra tik vienas iš specifiskai žmogiškų ribiškumo atvejų. Tačiau norėdami išeiti už ribų apskritai, už ribų kaip tokių, galime atrasti tik tai, kas tipologiškai kontrastiška riboms ir yra įvardijama opoziciskomis sąvokomis, tokiomis kaip beribiškumas, neapibrėžtybė, neaprepiamybė, nelygstamybė, begalybė ir pan. Tai nėra viena kitos atžvilgiu sinonimiškos sąvokos, tačiau tik jų atžvilgiu ribų sąvoka įgauna prasmę.

Svarstant ribų ir beribiškumo bei jų tarpusavio santykio klausimą, pravartu vėl prisiminti graikų filosofiją. Anaksimandras vartojo *apeirono* (*apeiria*) sąvoką, kuri ilgam įėjo į graikų filosofiją ir pagal dabartines interpretacijas

⁴ Sezemanas, V. Ten pat, p. 124.

yra suprantama kaip tai, kas beribiška, neišmatuojama, neužbaigiama, neapibrėžiama, kas nėra atsiradę ir nepraeina. *Apeironas* tuo pačiu tarsi „apatinė“ pasaulio riba, kaip beformis, bekokybinis pradai, iš kurio kyla formos ir kokybės ir į kurį vėl viskas grįžta. Herakleito įvesta gana neapibrėžta *Logos* sąvoka, suprantama kaip racionali pasaulio tvarka, pasireiškianti tam tikrais „proporcijų“ santykiais, rodančiais, kad kiekvienas įvykis vyksta ne bet kaip, o tik tokia pačia „proporcija“ kaip ir atvirkščias įvykis.

Pitagoras *apeirono* sąvoką susiejo su *peras* sąvoka, reiškiančia tai, ką mes įvardijame kaip ribą. Aristotelis, savo „Metafizikoje“ apibendrindamas pirmųjų pažiūras, prieštaravimų sąrašo viršuje stato porą *apeironas–peras*. *Apeironas* traktuojamas kaip materialusis, *peras* – formalusis, ribojantis principas, kurio dėka beribiškumas įgauna struktūrą ir pasaulyje atsiranda tvarka. Ribų ir beribiškumo skirtumas traktuojamas kaip pamatinis būties dualizmas.

Svarbu pažymėti, kad Aristotelis ir kai kurie kiti graikų filosofai *apeirono* sąvokai suteikė neigiamą prasmę, siejo su tuo, ką šiuolaikine kalba galima įvardinti kaip netobulumas, tuo tarpu *peras* siejamas su tobulumu, nes tobulumui būdinga apibrėžta forma, o neapibrėžtybė yra beformė, todėl negali būti tobula. Bet tai nebuvo vienintelis požiūris, kiekvienas graikų filosofijoje šias sąvokas suprato savaip.

Graikų filosofijoje ir susiformavo požiūris, kad būtis yra tai, kas vienaip ar kitaip apibrėžiama, apibūdinama proto vaizdiniais – idėjų, vienio ir daugio, kismo ir rimties, atomo, formos, substancijos, kiekio ir kokio, santykio, priežasties, tikslo ir kitokiomis sąvokomis. Platonas teigė, jog „pasaulio, kurį galima pažinti, riba yra gėrio idėja“.⁵ Gėris, kaip ir dieviškumas, iš esmės yra forma, šviesa ir aiškumas, o tai yra visiškai skirtinga nuo miglotos beformės neapibrėžtybės. Ne tik šitokie filosofiniai požiūriai, bet ir antikinės kultūros – architektūros, skulptūros, poezijos – palikimas leidžia teigti, kad ribos, simetrija, harmonija, racionalumas apskritai senovės graikų kultūroje buvo laikomos reikšmingesniais būties principais negu neapibrėžtybė ir beribiškumas. Apibrėžtumas, ribotumas, taisyklingumas buvo laikomi dieviškaisiais pradais, tobulumo atributais.

Šiuo pagrindu plėtojosi racionalistinės pakraipos Vakarų filosofijos tradicija, teigianti proto ir būties tarpusavio atitikimą, o tai reiškia ir esminį būties racionalumą. Parmenidas kaip tik ir teigė, kad „mąstyti ir būti – tai tas pat ir vis viena“. Požiūris, kad pasaulio pažinimo pamatas yra būties racionalumas, buvo keliais variantais išplėtotas viduramžių scholastikoje. Vienas pagrindinių tomistinės metafizikos principų yra teiginys, kad būtis yra pažini, o būties sąvoka yra pirminis proto objektas, nes „panašus pažįsta panašų“. Pažintinis racionalizmas ir ontologinis racionalizmas šiais atvejais sutampa. Galima teigti, kad šitoks požiūris nėra svetimas ir mūsų laikų gamtos mokslų

⁵ Platonas. 1981. *Valstybė*. Vilnius: Mintis, p. 247.

filosofijai, svarstant kad ir tokį klausimą – kas yra šiuolaikinės fizikos pažinimo objektas – objektyvieji gamtos dėsniai ar tik pačių fizikų kuriami teoriniai konstruktai ir jų nubrėžiamuose rėmuose išgaunami eksperimentinių technologijų duomenys?

Ontologinis racionalizmas yra reikšmingas tuo, kad teigia neribotus žmogaus proto gebėjimus pažinti būtį. Bet tai ne mažiau svarbu ir bendresniu pasaulėžiūriniu požiūriu, nes palaiko tikėjimą, kad būtis nėra mums svetima, nes galime ją pažinti, ji harmonizuoja su mūsų protu, todėl šiame pasaulyje galime jaustis „kaip namuose“. Su tuo nesiderina ontologinis iracionalizmas, teigiantis esminę būties neapibrėžtybę, nepažinumą, nenusakomumą, taigi ir svetimumą.

Po šio trumpo istorinio ekskurso galime papildyti tai, kas buvo pasakyta pradžioje, – gyvendami ribų pasaulyje, mes susiliečiame ir su beribiškumu, neapibrėžtybe, iracionalumo pasauliu. Mūsų gyvenimas ir yra šių „pasaulių“ sąlyčio vieta, besiskleidžianti prieš mus skirtingomis reikšmėmis.

Ribos ne tik atskiria, varžo ir stabdo, apibrėžia mūsų socialinius vaidmenis bei priklausomybes, bet ir teikia saugumo, palaiko tęstinumą, formuoja tapatumus, išryškina pavidalus ir kokybes. Išėjimas už ribų, jų nepaisymas šalina barjerus, atveria naujas galimybes, žadina vaizduotę ir kūrybines jėgas, plečia asmenybės saviraiškos būdus, bet kartu mažina saugumą, pažeidžia pusiausvyrą, keičia tapatumus, veda prie rizikos slenkščio.

Ribų gali būti nepaisoma, kada angažuojamasi naujam veiksmui, kūrybiniam polėkiui, vaduojamasi iš ankstesnių priklausomybių tam, kad būtų prisii-
mami kiti vaidmenys, kitos įpareigojančios ir kartu ribojančios priklausomybės. Istorijoje tai ne kartą skambėjo – „sugriausim sena tam, kad kurtume naują“.

Tačiau ribos yra peržengiamos ir kitaip – atmetant, bet nieko neprisiimant ir niekam neįsipareigojant, griauinant, bet neketinant ką nors statyti. Fiodoro Dostojevskio romano „Nusikaltimas ir bausmė“ personažas Roskolnikovas svarsto, „ar aš tik gyvis drebantis, ar išdrįsti galiu“, ir išdrįsta, peržengia ribą – nužudo senelę. Taip jis pasielgia po ilgų svarstymų, bet ne vardan kokio aukštesnio tikslo, o tik tam, kad sau pačiam įrodytų savo valios laisvę, nes nepripažįsta racionaliai organizuotos laimės. Bet ateina atpildo valanda, padedanti suprasti, kad asmens laisvė nėra beribė, o jos riba šiuo atveju yra ne teisės ir ne įprastinės moralės normos, bet kaltės jausmas, apie kurį prabyla sąžinė. Sąžinė yra galutinė asmens moralinės laisvės riba, už kurios susiduriama jau ne su socialiniu autoritetu, bet su transcendencija, kuri, tačiau, yra absoliučiai pasislėpusi, todėl, kaip sako Karlas Jaspersas, – „Sąžinės balsas – dievybės tyla“. Tas balsas, kaip gilusis asmenybiškasis pradas, verčia romano personažą nuolankiai priimti bausmę, eiti į katorgą, kad ten atliktų atgailą, kaip dvasinio atgimimo šaltinį. Kaltės jausmas kaip egzistencinis išgyvenimas gali įgauti konstruktyvią dvasinę prasmę.

Didžiojo rašytojo romanų personažai buvo giliai įsisąmoninę laisvės ir atsakomybės neatsiejamumą ir kankinančiai svarstė ar valios laisvė turi ribas, tarsi nujausdami, kad artėja žmogaus, manančio, kad jam „viskas leista“, atėjimas. Toks žmogus netruko ateiti, jo vardai – bolševizmas ir nacizmas – pamindamas moralę ir religiją, savo veiksmais ikūnydamas nežabotą savivalę, neapykantą ir panieką žmoniškumui. Tokie yra ir dabartiniai vienkiemių senukų žudikai Lietuvoje, jau nejučiantys jokių dvasinių ribų. Rusų kalboje tai įvardijama žodžiu *bespredel*, reiškiančiu negatyvųjį beribiškumą. Šitokie kraupūs mūsų laikotarpio reiškiniai skatina mus vėl prisiminti senovės graikų filosofiją, kurioje „bekaštybė“, „begalybė“, kaip beformis ir bekokybis pradai, turėjo negatyvią prasmę.

Į civilizacijos istoriją galima žiūrėti kaip į nesibaigiantį, racionalumu grindžiamą ištisos ribojimų sistemos kūrimą, šitaip plečiant egzistencinio saugumo teritoriją, kurioje išsilaiko kultūros prasmės, tapatumai ir kokybės. Normos, taisyklės, standartai apipavidalina mūsų kasdienio gyvenimo situacijas, socialinius vaidmenis, ryšius ir priklausomybes. Normos, kaip jau minėta, yra būtinos kaip svarbios bendruomeninio gyvenimo jungtys, tačiau dauguma jų nėra vien naudingi susitarimo dalykai. Normos kildinamos iš vertybių, yra socialinės vertybių artikuliacijos. Normos įpareigoja, kaip privalu elgtis, bet kartu ir pačios yra vertinimo kriterijai, todėl jų laikymasis teikia prasmę mūsų gyvenimui.

Be perstojo kintančiame socialinių sąlygotumų tinkle galima išvelgti dvi, atrodytų, viena kitai priešiškas tendencijas. Civilizacijos raidoje, viena vertus, didėja individų emancipacija, o tai reiškia, kad individai kaskart labiau vaduojasi iš daugelio ribojimų ir priklausomybių – institucinių, bendruomeninių, gimininių, šeimyninių ir kitokių bei jas rėminančių normų. Plečiasi individų autonomiškumas, kaip laisvo rinkimosi, apsisprendimo, asmens saviraiškos ir privatumo sfera. Vis dėlto neturėtų atrodyti, jog tai vienpusis laisvėjimo vyksmas. Labiau įsigilinus aiškėja, kad emancipacijos plėtra yra tik priklausomybių kaita. Silpstant ir nykstant tradicinėms, mezgasi naujos, tiesioginės ir netiesioginės, matomos ir nematomos, bet kaskart plėtėjančios ir įvairėjančios priklausomybės, atsiranda ir naujos normos bei standartai. Tačiau naujosios dabarties priklausomybės yra būdingas atotrūkis nuo vertybių. Nejausdamas tradicinių priklausomybių, individas tampa atviresnis, bet kartu ir labiau paveikiamesnis bei pažeidžiamesnis tiek iš vidaus, tiek išoriškai.

Dabartis akivaizdžiai parodo, kad ir toliau niekas neišvengia tam tikros priklausomybės nuo viešosios nuomonės, mados, reklamos, interneto, manipuliavimo mintimis ir jausmais, taip pat nuo konkurencijos, darbo rinkos, politinių konjunktūrų. Trūkinėjant tradicinėms priklausomybėms, iš visų pusių veriasi galimybės individui pakliūti į kitų, ne tik jį kaip asmenybę varžančių, bet ir ją ardančių, priklausomybių nelaisvę – pradedant radikaliomis

sektomis ir fundamentalistiniais judėjimais ir baigiant narkotikais, lošimais, kompiuteriniais žaidimais. Psichologai, sociologai kalba apie asmenybės priklausomybes, kaip apie gyvybiškai svarbų šiuolaikinės asmenybės dvasinio pasaulio matmenį. „Priklausomybė nuo kompiuterio – taip gydytojai vadina naują psichikos sutrikimą, dėl kurio kenčia į kompiuterinius žaidimus, pokalbių svetaines internete linkę paaugliai ar suaugę žmonės. Virtuali erdvė ilgainiui pradeda jiems atstoti tikrovę“.⁶ Šitokio pobūdžio priklausomybės turi tendenciją pereiti į destruktivųjį beribiškumą, tai tampa vienu labiausiai nerimą keliančių šiuolaikinės civilizacijos reiškinių. O gamtos stichijos taip pat parodo, kokios nepatvarios yra civilizacijos kuriamos techninės saugumo ribos, kada siautėja uraganų ir cunamių beribiškumas.

Gauta 2005 10 28

Priimta 2005 11 24

⁶ *Lietuvos rytas*, 2005-10-08.

Bronislovas Kuzmickas
LIMITS, LIMITLESSNESS, DEPENDENCIES

SUMMARY

The author in this article considers the issue of limits as a universal principle, „permeating“ all levels of reality. Therefore limits can be regarded as an attribute of reality, thus presenting us with an ontological problem. But limits can also be regarded as a concept of our reason and terms of language, thus creating epistemological and linguistic problems. Within the area of social life the limits can be viewed merely as a set of conventional norms and restrictions.

The problem of limits is not a new one, it has a long history, originating in Greek philosophy. The Greeks were particularly preoccupied with the questions of limit and symmetry and showed little appreciation of what is limitless and infinite. One of the Presocratics – Parmenides of Elea - proposed an idea of an unseparable relation between being and knowing, since what does not exist is absolutely unknowable and unthinkable. Therefore, solely the object of thought can exist. Hence his famous proposition – Being *is* and Nothing *is not*. This proposition became the prevalent paradigm of Western philosophical thinking and evolved into the conception of fundamental correspondence between reason and being.

Nevertheless, the problem of limits poses the question of the transgression of limits and rationality. The Greek term *apeiron*, introduced by Anaximander, meaning boundless rather than infinite, was used to denote the ultimate source of the universe and functioned in pair with the term *peras*, meaning limit, introduced later by Pythagoras. Plato regards *peras* and *apeiron* as contained in all things, and supposes that it is through limit that intelligibility and beauty are manifested in the realm of being. There was no single position on the meaning of these terms; *apeiron* sometimes was held to be synonymous with imperfection, whereas good and divinity were considered as defined by form and clarity.

Norms and laws form the limits of culture and social life, determine our social roles and dependencies. The problem of the limits of man's free will arises along with the problem of consequences of violation of social and moral norms. F. Dostoevsky in his novels anticipated the terrible consequences that would follow in case a man thinking that „everything is permitted“ entered the history. K. Jaspers shows that human existence is limited by impenetrable boundaries: to exist and to experience these boundaries is one and the same thing.

Within the process of civilisation one can see the tendency of emancipation which means that people become free of many traditional dependencies, but at the same time they are falling under the power of new dependencies.

KEY WORDS: limit, limitlessness, dependencies, responsibility, differencies.